

Sosial og politisk organisering i europeiske statsdannelser – betydningen av indo-europeisk innvandring flere tusen år f.Kr

Foredrag på møte 5. desember 2019

av Dag Trygve Truslew Haug, professor i Gresk og latin og Lingvistikk ved Universitetet i Oslo og Iver B. Neumann, direktør ved Fridtjof Nansens Institutt

Likheter og forskjeller mellom språk har alltid fascinert. Romerske grammatikere diskuterte likheter og forskjeller mellom latin og gresk. Og vi merker det selv når vi plutselig gjenkjenner et ord i et språk vi ellers ikke forstår noe av. Men selv om mennesker sikkert har gjort slike observasjoner så lenge som de har snakket forskjellige språk, tok det lang tid før man begynte å studere dem systematisk.

Norge var faktisk åstedet en av de første gangene det skjedde. I 1769 dro vitenskapsmenn på ekspedisjoner over hele verden for å observere Venus passere over solskiva fra forskjellige steder og slik beregne avstanden mellom jorda og sola. En av ekspedisjonene gikk til Vardø og ble ledet av den ungarske astronomen og jesuitten Maximilian Hell. Med seg hadde han en annen jesuitt, János Sajnovics, som under reisen gjorde studier av samenes språk og i 1770 publiserte en avhandling som diskuterte systematiske likheter og forskjeller mellom samisk og ungarsk.¹ Dette ble begynnelsen på studiet av den finsk-ugriske språkfamilien. Artig nok var det den samme Venus-passasjen som brakte Captain Cook til Tahiti hvor europeerne ble kjent med og begynte å utforske de austronesiske språkene, en annen stor språkfamilie.

Litt seinere, i 1786, holdt William Jones et foredrag som ofte regnes som begynnelsen av den indoeuropeiske språkvitenskapen:²

1. Joannis Sajnovic, *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapporum idem esse*, København 1770.
2. Publisert som Jones, Sir W., “The third anniversary discourse, delivered 2nd February, 1786: on the Hindus”, *Asiatick Researches* 1 (1798), 415–31. For en kritisk evaluering av Jones’ bidrag, se Lyle Campbell, “Why Sir William Jones got it all wrong, or Jones’ role in how to establish language families”, *Anuario del Seminario de Filología Vasca*

Språket sanskrit, hvor gammelt det nå enn er, har en vidunderlig struktur: mer perfekt enn gresk, rikere enn latin, og mer utsøkt raffinert enn begge. Og likevel har det et nærere slektskap, både i ordenes røtter og i grammatikkens form, enn hva som kunne ha oppstått gjennom tilfeldigheter. Så nært er det at ingen filolog kunne undersøke disse tre språkene uten å tro at de stammer fra en og samme kilde, som kanskje ikke lenger eksisterer. Det er liknende grunner, om enn ikke like overbevisende, til å tro at både gotisk og keltisk har samme opprinnelse som sanskrit, skjønt de har blitt blandet med et annet veldig forskjellig språk. Og gammelpersisk kan legges til den samme familien.

Utover på 1800-tallet etablerte studiet av de indoeuropeiske språkene seg sterkt ved de europeiske universitetene og fortrenget den tidligere tradisjonen for såkalt filosofisk grammatikk med vekt på språkuniversaler og prinsipper for menneskelige språk. Filosofisk grammatikk var på dette tidspunktet en nokså spekulativ tilnærming, mens den nye historiske språkvitenskapen – indogermanistikken som den ble hetende – kunne tilby et empirisk basert forskningsprogram som feiret den ene suksessen etter den andre. Mellom 1833 og 1852 skrev Franz Bopp sin sammenliknende grammatikk over de indoeuropeiske språkene³ som også inkluderte baltisk, slavisk og albansk. Gjennom resten av 1800-tallet ble historien til de forskjellige greinene av den indoeuropeiske familien kartlagt. I denne perioden ble de grunnleggende metodiske prinsippene etablert, ikke minst konseptet «lydlover», det vil si regelmessige korrespondanser mellom lyder i forskjellige språkfamilier. For eksempel er det slik at en *-d-* i latin svarer til en *-t-* i germansk, som i *dens* og *tann*, *duo* og *to*. Også gresk og sanskrit har *d*: vi finner *duo* og *odous* på gresk, *dva* og *dant-* på sanskrit. Poenget er at disse korrespondansene er regelmessige, slik at vi forkaster sammenlikningen når vi finner noen ord som likner, men ikke samsvarer regelmessig. For eksempel har man helt siden antikken påpekt at det greske og det latinske ordet for «gud», *theos* og *deus*, er svært like, men siden vi nå vet at en latinsk *d-* skal svare til en gresk *d-*, regner vi ikke disse ordene som beslektet. På denne måten tok man avgjørende skritt framover i forhold til tidligere tiders etymologi, som Voltaire skal ha definert som «vitenskapen hvor vokalene betyr ingenting og konsonantene svært lite».⁴ All denne forskningen ble oppsummert i Karl

de Urquijo: International Journal of Basque Linguistics and Philology 40:1 (2006), s. 245–264.

3. Franz Bopp, *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litthauischen, Altslawischen, Gotischen und Deutschen*, Berlin 1833–1852.

Brugmann og Berthold Delbrücks monumentale fembindsverk *Grundriss der vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*, utgitt mellom 1886 og 1916.

Den viktigste norske forskeren som bidro i denne perioden var Sophus Bugge. Han er vel i Norge mest kjent for sine arbeider med norrønt og med runeinnskriftene, men han var professor i sammenlignende indoeuropeisk språkvitenskap ved siden av «oldnorsk» og publiserte blant annet en lang rekke etymologier til armensk, oskisk og umbrisk. Ikke minst var hans brede indoeuropeiske kunnskaper naturligvis avgjørende for hans fortolkninger av runeinnskriftene. Hans student og etterfølger som professor i sammenlignende språkforskning, Alf Torp, fulgte opp tradisjonen med å studere norsk språkhistorie gjennom det indoeuropeiske og er mest kjent for sin *Etymologisk ordbog over det norske og det danske Sprog* som han skrev sammen med Hjalmar Falk og som var standardverket i norsk etymologi helt til Bjorvann og Lindeman ga ut *Våre arveord* i 2000. Både Bugge og Torp interesserte seg også for mindre kjente indoeuropeiske språk som albansk, lykisk, frygisk og venetisk og de var støttespillere da orientralisten J. A. Knudtzon utga to brev i et den gang ukjent språk som senere skulle kalles hettitisk, og argumenterte for at det var et indoeuropeisk språk.⁵ Først litt seinere kunne Bedřich Hrozný bevise dette hinsides enhver tvil, basert på det langt større datamaterialet som da var tilgjengelig.⁶ Men norske forskere hadde altså gitt sitt bidrag til å sette i gang det som skulle bli neste fase i indogermanistikkens historie, nemlig å integrere data fra to språkfamilier som ikke var kjent da Brugmann og Delbrück skrev sitt *Grundriss*, hettitisk og tokarisk.

Bugge, Knudtzon og Torp grunnla en norsk tradisjon i sammenliknende språkstudier. En viktig videre drivkraft i arbeid ble Instituttet for sammenlignende kulturforskning som ble grunnlagt i 1922 på initiativ fra Fredrik Stang. Et av satsingsfeltene for dette instituttet var kaukasiske og iranske språk. I sin beretning om instituttets første år skriver Fredrik Stang følgende:

4. Det er usannsynlig at Voltaire har sagt dette; mest sannsynlig er sitatet funnet opp av indogermanister på 1800-tallet for å gjøre narr av tidligere tiders etymologi. Referansen til Voltaire går i alle fall tilbake til Max Müller, Oxfords første professor i sammenliknende språkvitenskap. Se John Considine, "Les voyelles ne font rien, et les consonnes font peu de choses. On the history of Voltaire's supposed comment on etymology", *Historiographia Linguistica* 36 (2009), s. 181-189.
5. J. A. Knudtzon, *Die zwei Arzawa-Briefe. Die ältesten Urkunden in indogermanischer Sprache. Mit Bemerkungen von Sophus Bugge und Alf Torp*, Leipzig 1902.
6. B. Hrozný, *Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm*. Leipzig 1917

Man kunde kanskje synes at de kaukasisk-iranske sprog og kulturforhold ligger langt borte for et norsk institutt. Forskjellige grunner har imidlertid ført til at Instituttet har satt dem på sitt arbeidsprogram. Først blant disse grunner kan nevnes at vi har en høit utviklet sammenlignende sprogvidenskap; vi har altså mennene å sette inn. Tradisjoner på dette området har vi også. Det kan være nok å nevne Sophus Bugge, J. A. Knudtzon og Alf Torp.⁷

Dette satte i gang en gullalder i norsk språkforskning som frembrakte en lang rekke forskere som var helt i forskningsfronten internasjonalt. På det indoeuropeiske området er det særlig tre navn som peker seg ut: Georg Morgenstierne, Christian Stang og Carl Marstrander. Disse tre var først og fremst spesialister på sine respektive familier, indo-iransk, balto-slavisk og keltisk, men hadde en solid bakgrunn i indoeuropeisk språkforskning som preget deres arbeider. Et særtrekk ved denne norske tradisjonen var feltstudier av moderne språk: Morgenstierne gjorde flere forskningsreiser til India og Afghanistan og Marstrander beskrev det keltiske språket på Isle of Man. Skal man dømme etter minnetalen som ble holdt her i Akademiet, var ikke Christian Stang en særlig praktisk mann, men også han gjorde feltarbeid og litauisk dialektmateriale fra Polen og daværende Øst-Prøyssen. I denne perioden var Norge faktisk verdensledende innen lingvistikken.

Kjernen i den indoeuropeiske språkvitenskapen er rekonstruksjonen av det proto-indoeuropeiske urspråket og den historiske utviklingen av dattergreinene. Samtidig har det alltid vært slik at denne språklige rekonstruksjonen reiser mange interessante historiske spørsmål: Hva kan språket fortelle oss om indoeuropeisk kultur og sosial organisering? Hvordan spredte de indoeuropeiske språkene seg? Hvordan er de interne slektskapsforholdene mellom de forskjellige greinene av indoeuropeisk, og hva kan det fortelle oss om spredningsprosessen og om hvor det indoeuropeiske språket opprinnelig ble talt? Dette er lingvistiske innfallsvinkler til spørsmål som også diskuteres av arkeologer og i nyere tid av genetikere. Anne Spurkland og Erik Boye arrangerte et seminar om denne nye kunnskapen og hva den kan fortelle oss om migrasjon inn i Europa tidligere i år, så i denne omgang skal vi nøye oss med å nevne det.

Men la oss se på det rent lingvistiske her. Som språkforskere rekonstruerer vi ord, og fører dem gjerne tilbake på røtter, grunnleggende ele-

7. Fredrik Stang, *Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Beretning om dets virksomhet inntil sommeren 1931*, Oslo 1931, s. 141.

menter som ordene avledes fra. Disse ordene og røttene har en betydning. Og den betydningen forteller oss noe om indoeuropeernes begrepsverden og – har man håpt – deres hjemland. Vi kan rekonstruere ganske mange dyrenavn, så som bever, ulv, okse, hest, svin, sau, bjørn, hund, mus, gås, and, geit, men denne faunaen er kompatibel med de fleste aktuelle stedene indoeuropeerne kan ha kommet fra. En stund mente man å rekonstruere et ord for laks, som ville plassert indoeuropeerne i Østersjø-området, men ordet har sannsynligvis betydd 'ørret', som fins overalt. På samme måte la man stor vekt på trenavnet **bhagos*, som har gitt det norske ordet bøk, latin *fagus*, som betyr det samme, gresk *fagos*, som betyr eik og eldre russisk *buz*, som betyr 'hyll'. Her rekonstruerte man betydningen 'bøk' og konkluderte med at indoeuropeernes urhjem må ha ligget i et område med bøk, dvs. i praksis vest- eller sentral-Europa. Men dette resonnementet hviler jo på at man rekonstruerer den opprinnelige betydningen som 'bøk' og ikke 'eik' eller 'hyll'. Så enkelt skal det altså ikke være. Og i praksis er det rekonstruerte indoeuropeiske vokabularet ikke spesifikt nok til å tillate en eksakt geografisk plassering.

Derimot kan ordforrådet fortelle oss en del om indoeuropeernes levesett. For eksempel kan vi rekonstruere en motsetning mellom ville dyr, **g^{wh}er-*, og husdyr, **pek'u-*. Ordet for husdyr brukes også i mange språk om formue mer generelt, som i norrønt *fe* og latin *pecunia*, og i sanskrit finner vi en oppdeling i firføttede og toføttede husdyr, hvor det siste er slaver. Dessverre kan vi ikke rekonstruere betydningsutviklinger like sikkert som lyd-utviklinger. Dermed kan vi egentlig ikke vite om **pek'u-* opprinnelig betydde 'husdyr' og senere ble generalisert til 'formue, eiendom', eller om det opprinnelig var den generelle termen for 'eiendom' som senere ble spesialisert i betydningen 'husdyr, fe'. Men uansett hvilken vei utviklingen har gått tyder dette på at husdyr var den viktigste formen for rikdom blant indoeuropeerne.

Størst interesse har vært knyttet til ordet for hest, **ek'wos*, som finnes i alle greiner av indoeuropeisk med unntak av albansk og slavisk og som spiller en sentral rolle i indoeuropeisk mytologi. Men vi kan ikke f.eks. rekonstruere et ord for å ri og det lingvistiske materialet forteller oss ingenting om hvorvidt hesten var domestisert eller ikke. Derimot forteller ordene for 'hjul', **k^weklos* (avledet fra en rot for å dreie), 'aksel', **h₂ek's-* og 'vogn' (avledet av **weg^h*)- oss helt sikkert at indoeuropeerne kjente til dette transportmidlet. Dette er et viktig argument for én av teoriene om indoeuropeernes hjemland, nemlig den som plasserer det på steppelandet nord for Svartehavet, Kaukasus og det kaspiske hav rundt 4500 f.Kr. Den viktigste

konkurrerende teorien plasserer indoeuropeerne i Anatolia 3000 år tidligere, og hevder at de spredte seg med landbruket. Men dette er altfor tidlig for hjulbasert transport og det er én av grunnene til at de fleste lingvister ser med skepsis på den anatoliske teorien.

En annen og kanskje like viktig, men vitenskapelig sett mindre holdbar årsak til skepsis hos lingvister er en subjektiv følelse av at den anatoliske teorien plasserer indoeuropeerne for tidlig. Hvis indoeuropeerne spredte seg med landbruket må de indoeuropeiske språkene ha skilt lag for 8.000–10.000 år siden. Når vi ser på hvor mye variasjon vi for eksempel finner i de germanske språkene, som skilte lag for omtrent 2000 år siden, får man en følelse av at det ikke kan ligge 6000 år med lingvistisk utvikling mellom det proto-indoeuropeiske språket og de første indoeuropeiske språkene vi har belagt. Men problemet er at dette tradisjonelt har vært en subjektiv følelse man ikke kunne kvantifisere.

Et tidlig forsøk på å kvantifisere lingvistisk utvikling ble gjort av Morris Swadesh på femtitallet. Hans teori var at man kunne måle lingvistisk utvikling gjennom et kjernevokabular på 200 ord – slektskapsord, personlige pronomen, grunnleggende verb som 'brenne', 'telle', 'kutte', 'dø', 'drikke', 'spise', navn på kroppsdeler og så videre. Tanken var at slike ord byttes ut i et mer eller mindre konstant tempo som kan brukes til å estimere når forskjellige språk skilte lag. Denne teorien ble skutt ned av to lingvister fra den norske gullalderen som hittil ikke har vært nevnt fordi de ikke arbeidet med indoeuropeisk: Knut Bergsland, spesialist på finsk-ugrisk, og Hans Vogt, spesialist på kaukasiske språk. De påpekte at norsk riksmål har byttet ut termer i kjernevokabularet fem ganger så raskt som islandsk og at hypotesen om en konstant utskiftningsrate dermed ikke holder mål. Dette ble enden på den såkalte glottokronologien, men de siste tjue årene har nye og mye mer sofistikerte versjoner av teorien dukket opp, inspirert av liknende, såkalte fylogenetiske, modeller for biologisk endring. Og til lingvistenes skrekk har slike analyser stort sett datert indoeuropeisk til 9.500 til 8.000 år bakover i tid, et tidspunkt som ville støtte den anatoliske teorien snarere enn steppeteorien. Vi skal derfor nå se litt nærmere på hvordan disse metodene har blitt brukt og hvordan man de siste årene har kunnet inkorporere mer lingvistisk innsikt i modellene og da få resultater som ligger nærmere å støtte stepphypotesen.

I bunn og grunn går fylogenetiske metoder ut på å analysere likhetstrekk mellom språk. De fleste studier av indoeuropeisk som er gjort så langt bruker utelukkende leksikalske trekk, det vil si likheter og forskjeller i ordforrådet. Grunnen er rett og slett pragmatisk: man har ikke funnet gode måter å in-

tegrere for eksempel fonologiske, morfologiske og syntaktiske trekk på. Videre definerer man disse trekkene på en bestemt måte, nemlig gjennom ordenes betydning. Og til slutt: man regner to ord som like dersom de har samme rot. For eksempel regner man norsk *ffær* og latin *penna* som det samme ordet, fordi de begge er avledet av samme rot **pet-*, som betyr å fly.

Dette er et helt annet bilde av ordslektskap enn det man bruker i historisk lingvistik. For eksempel regner man det norske ordet *torp* 'småbruk' som det «samme» ordet som tysk *Dorf* 'landsby' fordi det er nøyaktig samme dannelsen, ikke bare en delt rot; og betydningsutviklingene er forståelige. Det vil ikke være for mye å si at hele den indoeuropeiske lingvistikken til syvende og sist bygger på slike identiteter mellom ord som vi kan etablere fordi ordene ikke bare består av form eller betydning, men også en mer eller mindre tilfeldig kopling mellom de to som gjør at det gir mening å snakke om «samme ordet» på tross av endringer i form eller betydning.

Slike kognater er helt avgjørende for den lingvistiske etableringen av språkslektskap, men de lar seg ikke kvantifisere på samme måten blant annet fordi det vil gi for mange huller i datasettet: slike korrespondanser er mye sjeldnere, og avgrensningen av kjernevokabular blir mye vanskeligere. Så det er forståelig at man bruker par av form og betydning som en forenkling. Men det man tidligere ikke la merke til er at den forenklingen systematisk introduserer et større potensiale for såkalt homoplasi, det vil si at den samme utvikling skjer to ganger uten at det indikerer historisk slektskap. Dette kan skje på to forskjellige måter, morfologisk og semantisk. For eksempel, gitt at forløperen til germansk og til latin begge hadde verbet **pet-* 'å fly' så kan språkene uavhengig av hverandre ha dannet et ord for 'fjær' avledet fra dette verbet. Når vi tillater forskjellige suffikser i ordene er sjansen mye større for slike uavhengige dannelser enn om vi insisterer på at hele ordet skal være likt. For det andre finnes det systematiske mønstre i semantisk utvikling. For eksempel finner vi overgangen fra 'fot' til 'bein' i mange språk uavhengig av hverandre: for eksempel i gresk, persisk, mange indiske språk – og i noen norske dialekter. Når en trønder snakker om *fotan* i betydningen 'beina' har altså trøndersk et trekk som det deler med gresk og persisk, men ikke med for eksempel sørlandsk. Men det er et homoplastisk trekk, som ikke indikerer slektskap mellom trøndersk og gresk.

Dette er ikke så farlig for etableringen av slektskap mellom språkene, for slike homoplastiske trekk fordeler seg tilfeldig over språkene og forstyrrer ikke signalet i dataene i nevneverdig grad. I alle fall er slektskaps-trærne konsistente med det vi lingvister stort sett ser for oss når det gjelder hvordan de forskjellige greinene av indoeuropeiske er innbyrdes beslekta.

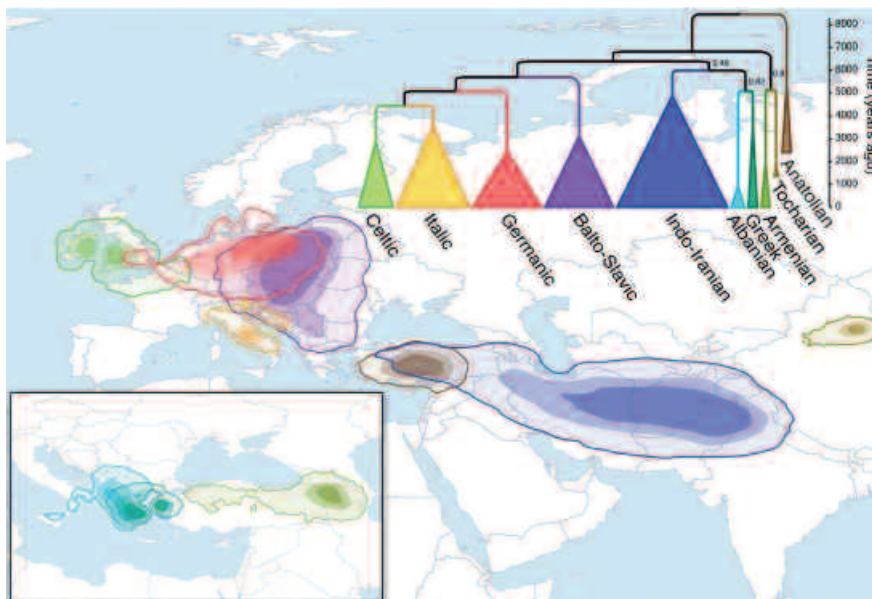

Fig. 1 Modell for spredning av indoeuropeisk ut av Anatolia⁸

Vi ser modellen antar et nært slektskap mellom keltisk og italisk, som mange lingvister også har gjort. Det samme gjelder den gresk-armenske gruppa som modellen antar. Lingvister regner også med at anatolisk var den første gruppa som forlot det indoeuropeiske språkfellesskapet. I det hele tatt virker familietreet overbevisende, men rotdataen, som her er satt til 6000 f.Kr. er altså mye tidligere enn det lingvister har antatt. Og det samme gjelder en lang rekke andre studier som har blitt publisert i til dels veldig prestisjefulle tidsskrifter som *Science* og *Nature*. Lingvistenes reaksjon var i lang tid å overse disse studiene, hvor vi uansett ikke forstår metodologien. Noe er galt, var den umiddelbare reaksjonen, selv om man ikke kunne sette fingeren på hva det var. Helt til Andrew Garrett og kolleger i 2015 kunne sette fingeren på noe da han så nærmere på de fylogenetiske trærne metodene produserer.⁹

8. Fra Remco Bouckaert et al., «Mapping the Origins and Expansion of the Indo-European Language Family», *Science* 24 Aug 2012: Vol. 337, Issue 6097, pp. 957–960
9. Will Chang, Chundra Cathcart, David Hall, Andrew Garrett, «Ancestry-constrained phylogenetic analysis supports the Indo-European Steppe Hypothesis», *Language* 91 (2015), s. 194–244.

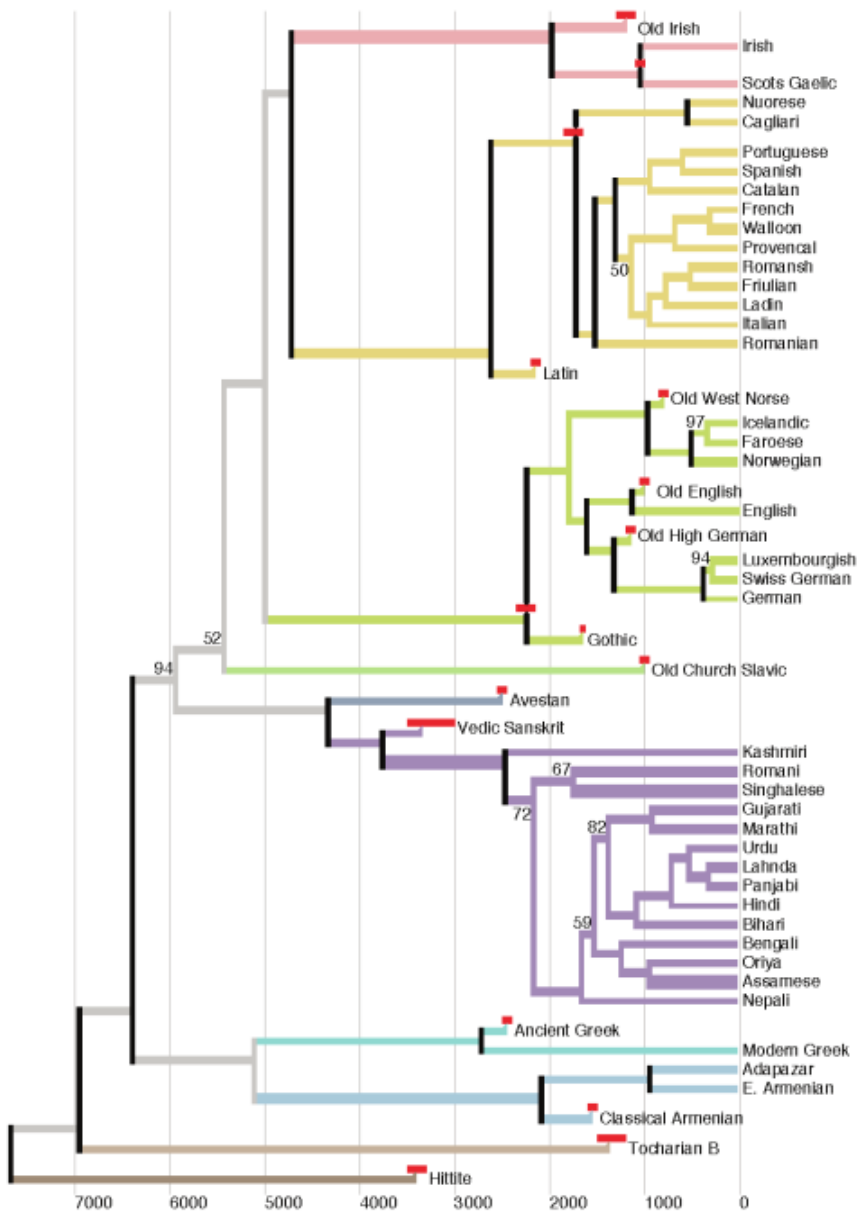

Fig. 2 Replikasjon av slektskapsmodellen til Bouckaert et al., fra Chang et al.

Vi ser at treet ikke har gammelirsk som forløper til irsk, ikke latin som forløper til de romanske språkene og så videre. I stedet er disse forløperne systematisk plassert som «tanter» – søsterspråk til forløperen for moderne irsk, romansk og så videre. Til en viss grad er dette forståelig: det er jo ikke slik at romansk har utviklet seg fra akkurat det språket vi finner belagt som skriftlig latin. Men avstanden i disse trærne er klart overdrevne. Vi ser for eksempel at modellen sier at den belagte gammelirsk skilte lag fra forløperen for gammelirsk og skotsk gælisk 1000 år før kildene. På samme måte ligger det fem hundre års lingvistisk utvikling mellom latin og proto-romansk. De er altså ikke nærmere slektninger enn for eksempel norsk og islandsk. Men basert på hva vi vet om latin er dette rett og slett galt. Den talte latinen som er opphavet til dagens romanske språk er ikke identisk med det latinske skriftspråket, men avstanden har ikke vært av denne størrelsesorden.

Hvorfor gjør så modellen slike feilvurderinger? Garretts poeng er at tremodellen feilvurderer homoplastiske endringer blant nært beslektede språk. I motsetning til «tilfeldige» homoplastiske endringer som når både trøndersk og persisk lar ordet for fot referere til hele beinet, er dette en systematisk feilkilde. Det er rett og slett slik at nært beslektede språk typisk forandrer seg på samme måten. Dette kan vi observere selv: for eksempel har det skjedd mange felles språklige endringer i de skandinaviske språkene i nyere tid, lenge etter at de skilte lag. Det er flere grunner til det: disse språkene har «arvet» det samme lingvistiske materialet, som innbyr til visse typer språklig endring; de har forblitt i kontakt og kan påvirke hverandre. Tremodellen fører alle slike endringer tilbake til et felles urspråk, som da nødvendigvis må være annerledes enn det belagte urspråket. Dette gir en «trekkspilleffekt», en systematisk strekk i treet som gjør at datoen for rot-språket – protoindoeuropeisk – blir skjøvet bakover i tid. Når vi korrigerer for dette, ved å forlange at modellen bruker kjente forløperspråk som direkte forfedre får vi et tre som gir mer lingvistisk mening, og som er betydelig kortere og plasserer indoeuropeisk ca. 4500 f. Kristus – et tidspunkt som er forenlig med hypotesen om at indoeuropeerne spredte seg fra den vestlige delen av den eurasiske steppen.

En av vårt akademis sentrale oppgaver er å slå bro over, og helst skape synergier mellom, forskjellige fagfelt. De siste tiårs økte forståelse av proto-indo-europeerne viser hvor mye det er å hente på dette. I tillegg til økt samarbeid mellom lingvister som Dag på den ene siden og arkeologer på den annen, har kartleggingen av det menneskelige genom og teknikker for å utvinne og analysere såkalt aDNA hatt stor betydning. Mitt fokus skal i stedet være på det samfunnsvitenskapelige, altså hvordan proto-indo-europeerne

organiserte seg sosialt og politisk. Jeg trekker først og fremst på boken min turkolog-kollega Einar Wigen og jeg publiserte i fjor.¹⁰

En lakune i samfunnsvitenskapelig litteratur

I og med at den eurasiske steppen – altså det brede beltet av gressvokst land som strekker seg fra nord for Svartehavet i vest og nesten til Stillehavet i øst, mellom taiga i nord og ørken i sør – politisk sett er det viktigste prehistoriske politiske opphavet for dagens Europa, skulle man ha trodd at dette temaet var godt dekket i foreliggende litteratur. Det er imidlertid ikke tilfelle, og det er det tre grunner til. Den første grunnen er ganske banal. Som Dag var inne på, er det bare et par århundrer siden lingvister «oppdaget» det indo-europeiske. Akademisk arkeologi er heller ikke eldre som disiplin. Temaet er altså i den større sammenhengen ganske nytt. Den andre grunnen er å finne i vestlig samfunnsvitenskaps tradisjon for å studere politikk. Oppdagelsen av det indo-europeiske og arkeologiens fremvekst som akademisk disiplin faller i tid sammen med konsolideringen av et vestlig syn på sosial utvikling som tuftet på Staten. Hegel er med rette berømt for sitt syn på Staten som selve bæreren av verdensånden. Han insisterte også på at en stat som fortjente navnet, måtte ha et fast territorium og et diskuterende, offentlig aspekt. Bare siviliserte mennesker kunne danne stat. Andre former for politisk liv var usiviliserte og uinteressante. Hegel var overhodet ikke alene om et slikt syn. Man kan spore det tilbake til Giambattista Vico, det dominerer helt det europeiske 19. århundre, og det kan gjenfinnes i internasjonal lov så sent som på begynnelsen av det 20. Med et slikt epistemologisk grunnsyn, sier det seg selv at samfunnsvitenskapene ikke var interessert i prehistorisk politikk, heller ikke når den var en direkte forløper for det politiske liv de selv studerte, rett og slett fordi prehistorien ikke hadde noen stater.

Om den første grunnen til den manglende interessen for indo-europeisk politisk og sosial organisering er temaets korte historie og den andre er epistemologisk euro-sentrisme, er den tredje å finne i en politisk euro-sentrisme. Det har rett og slett ikke vært stuerent å erkjenne gjeld til steppen av noen art. Et typisk eksempel er oppfinnelsen av stigbøylene. Det er først de siste tiårene det er blitt opplest og vedtatt at den ble utviklet av steppefolket avarene, og fant veien til Europa og China derfra. Det burde ikke ha vært så

10. Iver B. Neumann og Einar Wigen, *The Steppe Tradition in International Relations. Russians, Turks and European State Building 4000BCE-2018AD* Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

overraskende, all den tid både hestetemning og ridning var teknikker som kom fra steppene. Arkeologer diskuterer nå også ganske intenst hvorvidt utvinning av metall, som jo er et formidabelt teknologisk gjennombrudd, først skjedde i den vestlige delen av den eurasiske steppen snarere enn på Balkan, som man så langt har trodd. Steppen er rett og slett Europas *pudenda origo*, dets skitne opphav.

Sosial form og ekspansjon

Det proto-indo-europeiske er altså knyttet til steppen. For å finne proto-indo-europeerne må vi tilbake til den såkalte Yamnaya-kulturen omkring 4000 f.Kr. og til tiden 3400–3000 f.Kr., da steppen først ble kolonisert.¹¹ Også fra før den tid har vi funn som viser at den sørvestlige frynsen av steppen ble brukt som beiteområde, men da bare på høysommeren. Det var først med oppdagelsen av hjulet og vognen at det ble mulig å ta med seg vann, mat og telt inn på steppen, slik at man kunne slå leir over tid. Dermed kunne nomader ta med sine kuer, sette opp leire rundt omkring på beitemarker og efter hvert også i dalførene om vinteren. Dette var begynnelsen på såkalt transhumant pastoralisme, altså pendling mellom en fast vinterleir og en fast rute med sommerleirer.¹²

Alle transhumante pastoralister, ja alle kvegbaserte samfunn vi kjenner til, er patrilineære. Grunnen til dét synes å være at den største utfordringen for en kvegdriver er å unngå kvegtyveri. For å unngå kvegtyveri, trenger man konstant vakthold, og for å få til konstant vakthold, trenger man folk man kan stole på. Det empiriske svaret på denne utfordringen har historisk vært slektskap: fedre, brødre, onkler og fettere tar jobben. Da gir det mening å regne slektskap efter mannslinjen. Gitt at pastoralisme ikke innbyr til noe særlig spesifisering – empirisk er det som finnes av spesialisering avgrenset til sjamanistiske prester og smeder – blir patrilineære slektslinjer det bærende prinsipp for sosial og politisk organisasjon.

11. Dette er flertallssynet. Det andre og konkurrerende hovedsynet er fortsatt best fremsatt i Colin Renfrew, *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins* London: Jonathan Cape, 1987.

12. På 1800-tallet og inn på 1900-tallet tenkte man seg at pastoralisme var en eldre produktjonsform enn jordbruk, fordi pastoralisme er en form for nomadisme. Det stemmer ikke, for pastoralisme kan bare virke der det finnes temmede dyr å gjete. De temmede dyrene får man empirisk fra jordbrukssamfunn. Pastoralisme som historisk fenomen kommer derfor efter, og ikke før, jordbruk. (Pastoralister var riktignok de første til å temme hester, men de hadde ikke kunnet oppholde seg i steppen der disse hestene befant seg om de ikke hadde hatt sine kuer.)

Om pastoralisme økonomisk sett er en udifferensiert produksjonsmåte, innbyr den like fullt til hierarki. I dårlige tider vil enkelte miste sine kuer. For å opprettholde eget og familiens liv, må kuer lånes. Den gjelden man dermed setter seg i, blir skjebnesvanger, for den fører til at man kommer i en klientposisjon overfor dem man har lånt av. Over tid fører denne type skjevheter til en situasjon der et sett ledende menn – patroner – leder klaner av klienter. Klanene ble kalt *weik**, og patronene *weik-potis**. Proto-indo-europeere praktiserte barnebegravelser, hvilket indikerer at rollen som patron raskt ble arvelig. Avgjørende viktig er det at patroner kunne gjøre andre patroner til klienter. Dette gav etter hvert – vi vet ikke over hvor lang tid, så det kan være etter proto-indo-europeernes tid – grunnlag for aristokratiske slektslinjer.

Man ble klient ved å avlegge en troskapsed til sin patron. Eden ble garantert av at den hvilte i et avansert religiøst system, og ved at den antok samme form som andre eder, for eksempel dem som ble avlagt når nye hushold sluttet seg til allerede eksisterende klaner. Patronen opprettholdt sin autoritet ved å gi gaver til sine klienter i bytte for de tjenester de ytte ham, for eksempel arbeid og å følge ham på raids mot fastboende jordbrukere i kanten av steppen. Sentralt her var festene, som er solid belagt arkeologisk. Merk igjen at de samme praksisene som oppebærer en klans politiske liv – troskapsedene, gavene, festene – også oppebærer relasjonene patroner imellom. Noen av disse ble altså over tid hierarkiske, idet en patron og hans klan kunne komme i et klientforhold til en annen patron og hans klan. Andre forble likeverdige.

Den politiske organiseringen vi ser grunntrekkene av her – klaner organisert omkring patrilineære ættelinjer og patron-klientrelasjoner som skapes ved edsavleggelser og opprettholdes via gaveøkonomi, inkludert fester – viste seg å skulle bli historisk produktiv. Hovedgrunnen er at modellen er plastisk. Enhver som var villig til å ofre til de indo-europeiske gudene og avlegge troskapsed til en patron, kunne bli medlem av en klan, også om de i utgangspunktet ikke hadde slektskapsbånd eller relevant lingvistisk kompetanse. Dermed fantes det en matrise for politisk organisering som i løpet av det tredje årtusen før Kristus skulle vise seg å homogenisere steppen som kulturelt område. Modellen var ikke bare plastisk i den forstand at den kunne utvides til stadig nye deler av steppen, men, som nevnt ovenfor, også i den forstand at den innbød til skalahopp. En klan kunne underlegge seg andre klaner og bli en større politisk enhet under én og samme hersker.

Det er en tredje grunn til at denne politiske modellen skulle bli historisk produktiv. Fra et tidlig tidspunkt – et stigende antall forskere mener allerede

før vognen dukket opp på annen del av det fjerde årtusen før Kristus – temmet og avlet proto-indo-europeerne hester og lærte seg å ri dem. Bruk av hest førte ikke bare til at antall dyr en gjeter kunne ta seg av mer enn fordoblet seg, det gav også steppepastoralistene en stor fordel militært. Ryttere er i mange henseende fotsoldater overlegne. Hester kommer vel med ved raids. Når indo-europeere dukker opp i billed- og skriftmateriale i Anatolia, er det som ryttere og etterhvert som stridsvognførere. Om vi følger arkeologen David Anthony, var det også proto-indo-europeere som omkring 4000 F. Kr. gjorde kål på det såkalte «gamle Europa», altså Europas første jordbruksbaserte kultur på Balkan.¹³ Sikkert er det at det i påfølgende årtusener kom tre hovedbølger av indo-europeiske innvandrere til Europa, og at alle sammen var i stand til å etablere seg som herskere der de kom. Påfølgende historiske politiske enheter ble, med unntak av finsk-ugrisk- og baskisk-talende, ikke bare indo-europeisk-talende, men også merket av den indo-europeiske grunnmodell for politisk organisasjon. Jeg sier merket, ikke determinert, for her er det snakk om lange historiske strekk og vidt spenn i forskjellige former for hybridisering med overvunne grupper av jegere og sankere og jordbrukere. Dessuten, og dette er en helt avgjørende faktor, ble de indo-europeisktalende overalt og alltid selv jordbrukere. Dermed ble de et lett bytte for senere bølger av innvandring fra steppen, som i regelen kom til hest.¹⁴

Dedifferensiering

Forholdet mellom steppe og jordbruksland, mellom «the steppe and the sown», som britene sier, følger altså over tid en fast mekanisme, ikke bare i Europa, men langs hele den vestlige og sørlige kanten av steppen. Pastoralister til hest som er militært overlegne, kommer inn, enten som raidere eller som leiesoldater. De etablerer seg så som en elite. Dernest hybridiseres de, mister sin pastoralisme og dermed sitt militære fortrinn, og blir en del av jordbruksamfunn. Etter et stykke tid, kommer nye bølger av innvandrere. Vi ser, om vi skal følge arkeologene David Anthony, allerede 4000 f.Kr. i

13. David W. Anthony, *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2007.
14. Som oftest: i tilfellet slavisk-talende peker det lingvistiske bevismaterialet mot at de kom sammen med germansk-talende på begynnelsen av det andre årtusen f.Kr., mens de historiske kildene først registrerer slike grupper i det sjette århundre e.Kr., og da som jordbruksinnvandrere.

Balkan. Vi ser det definitivt i Anatolia i det tredje og annet årtusen f.Kr., da i form av indo-europeisk-ledede politiske enheter som Hatti – altså hetittenes rike – og Mittani, en samtidig politisk enhet som lå omtrent der Syria ligger idag. Vi ser det igjen og igjen i Europa, for eksempel når germansk innvandring fortrenger keltisk-ledede politiske enheter. Mest berømt er de seneste eksemplene, fra det annet årtusen e-Kr.: mongolene som tar over den kjente verden – Russland i vest, Il-Khanene i Persia, Kubilai Khan i China og, så sent som i 1526, Babur i India.

Så vidt jeg kan se, er det altså snakk om gjentagelse her. Steppfolk kommer inn, overtar, blir hybridisert, og så kommer de hybridiserte politiske enhetene under ledelse av nye, innvandrede steppfolk. I den grad steppen i det hele tatt er til stede i europeisk, persisk og kinesisk historiografi, er det imidlertid ikke denne fortellingen man møter. Det fokuseres ikke på hybridisering mellom steppfolk og bofaste, men på de imperiene som med jevne mellomrom oppsto på steppen. Disse imperiene fremstilles gjennomgående som aggressive og barbariske. Mest kjent er, med rette, det nevnte mongolske imperiet fra det trettende århundre, men steppeimperiene var en helt sentral kategori politiske enheter helt frem til China nedkjempet zunggar-mongolene i det som er blitt kalt det attende århundres største folkemord.¹⁵ Før Djengis Khans mongoler har vi det khazarske, det uigurske, det bulgarske, det før nevnte avariske, det hunnisk og ikke minst det skytiske imperium i vest, og Liao, Türk og Xiungnu i øst, for bare å nevne de største.

Alle disse imperiene fremstilles gjerne som barbariske, som de Andre, og det betones at de, med unntak av det skytiske som ble ledet av iranisk-talende ættelinjer, var ikke-indoeuropeiske. Det stemmer jo, men fra et sosialt ståsted ville det være misvisende å trekke noe strikt skille mellom det indo-europeiske og det ikke-indo-europeiske på steppen.

Det er to hovedgrunner til dette. For det første var hverken sprog eller etnisitet noen avgjørende faktor for politisk og sosial organisering på steppen. Enhver politisk enhet var multi-etnisk på husholdsnivå. Vi har arkeologiske funn av indo-europeere som tilhørte de fleste steppe-imperier før det mongolske. Ser vi på steppeimperienes form, er det også klart at det er de indo-europeiske, iranisk-talende skyterne og deres indo-europeiske forløpere kimmerene som satte tonen for hvordan en politisk enhet, herunder et steppeimperium, oppsto og opprettholdt seg selv. Steppe-imperiene som fulgte etter skyterne var i så måte en indo-europeisk inspirert form, med et

15. Peter C. Purdue, *China Marches West: The Qing Conquest of Central Eurasia* Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005.

indo-europeisk innslag, selv om de ledende aristokratiske linjene ikke lenger var etnisk indo-europeiske.

Den andre grunnen til at skillet mellom det indo-europeiske og det ikke-indo-europeiske bør modifiseres, ligger utenfor steppen selv, og dreier seg om den betydningen steppen har hatt for politisk liv i hele beltet fra China i øst, via Persia til Anatolia og Europa i vest. Det har vært løpende hybridisering mellom innvandrende indo-europeere og de allerede bofaste i de områdene de innvandret til i den løpende hybridiseringen mellom dem. Allerede indo-europeernes pastoralisme er en påminnelse om dette: den forsvinner altså til fordel for jordbruk. Tilbake blir hesten som trekkdyr, utsmykningsmotiv og rituelt objekt. Vikingene kan her tjene som et godt eksempel. Hester var viktige trekkdyr; vi finner dem avbildet i tre, i metall og på tekstiler; de dukker opp i en rekke religiøse sammenhenger så som Sleipner, tilbedelsesritualer der husholdet andektig samlet seg til rundt vølsen (altså hestepenis). Den før nevnte stighbøylene er også et eklatant eksempel på hesterelatert hybridisering. Går man fra det spesifikke til det generelle, og dermed mindre håndfaste og mer spekulative, kan man med utgangspunkt i steppearkeologen Anatolij Khazanov begynne med følgende katalog:

- En spesifikk ættelinje har et gudegitt mandat til å herske;
- Ættelinjen «eier» alt den hersker over, altså hva en samfunnsviter ville kalle patrimonialisme;
- Herskeren støtter seg på en ridende hird, et karakteristisk trekk ved tidlig europeisk statsdannelse, som ikke var bundet til én hovedstat;
- Arverekkefølge skjer i en nedadstigende rekke av brødre, og derefter i neste generasjon, altså fra eldste brors eldste sønn av; et trekk man finner blant hunnifiserte gotere og vandaler, men også i tidlig russisk statsdannelse.¹⁶

Jeg avslutter denne katalogen med et russisk eksempel, fordi jeg vil avslutte foredraget med en hypotese. Så godt som daglig kan vi nå lese om hvordan russisk og tyrkisk politikk antar stadig mer ikke-demokratiske og patrimoniale former. Vladimir Putin og Recep Erdogan liker å fremstå ikke bare som ledere, men som inkarnasjonen og, ja, nærmest som eiere, av sine respektive stater. Hvordan skal vi forstå dette? En generell lesning er at patron-klient-relasjoner er selve den politiske grunnformen. Når en politisk

16. Anatoly M. Khazanov, *Nomads in the History of the Sedentary World* Cambridge: Cambridge University Press, 2001, p. 1.2001, s. 1.

enhet er under press og i rask omforming, som Russland og Tyrkia nå er, trer dette trekket tydeligere frem enn ellers. Jeg tror vi kan spesifisere en slik funksjonell lesning historisk ved å tenke oss at politikk i Russland og Tyrkia fortsatt har et sterkt innslag av steppehybridisering. Der steppens direkte betydning for vest-europeisk politikk opphørte omkring 700-tallet, var Russland under mongolsk dominans så sent som på 1400-tallet, og Tyrkia feirer fortsatt kontinuerlig sitt steppeopphav. Begge stater har vært under sterk europeisk påvirkning siden det, og det er en rekke andre innflytelser som også har gjort seg gjeldende, men for meg er det påtagelig hvordan særlig Putins og Erdogans legitimeringsstrategier speiler steppens. I tidligere århundrer, særlig på 1800-tallet, var dette et gjengs synspunkt, men det ble da brukt til å understreke hvor barbariske Russland og Tyrkia var sammenlignet med det siviliserte Europa. La oss da huske at det vi kaller barbarisk, så vidt jeg kan se blant annet er en direkte geenealogisk frukt av vår felles indo-europeiske politiske arv.

